

HET GEBRUIK VAN OUD KAARTMATERIAAL ENKELE VOORBEELDEN

K.A.H.W. LEENDERS

In tal van archieven worden nog veel detail- en overzichtskaarten van Kempische dorpen bewaard, waarvan het bestaan niet of onvoldoende bekend is. Soms wordt er eens een kaart gepubliceerd als illustratie bij een gemeentelijke geschiedschrijving. Maar nog te weinig zijn ze werkelijk onderwerp van studie. In het boek over Schoten ¹⁾ staan fraaie fragmenten van een kaart, waarop gegevens over de ruimtelijke verdeling van de rechten van beide dorpsheren te herkennen zijn. Maar een studie van die ruimtelijke verdeling en de implicaties ervan voor onze kennis van de dorpsontwikkeling missen we node. In het fraai uitgegeven werk over Turnhout ²⁾ staat een prachtige kaart, waaruit zonneklaar blijkt hoe het grote gemeentegebied van Turnhout bezaaid was met grotere en kleinere gehuchten. Het boek behandelt die structuur van de gemeente evenwel niet: de nadruk valt op de stad Turnhout. Ook de grote kaart van Tilburg en de kaarten van Etten, Rucphen, Loenhout of andere plaatsen werden nog niet tot basis van een historisch-geografische studie. In de Rijksarchieven van Brussel en Den Haag en in een groot aantal andere archieven, waaronder dat van Tongerlo, bewaart men nog een lange reeks dorpskaarten: ook die wachten op behandeling. Onlangs verschenen twee waardevolle overzichten van in Brussel bewaarde kaarten van de Kempen, die dit waardevolle bezit eindelijk eens goed toegankelijk maken. ³⁾

Een probleem bij de bewerking van met name overzichtskaarten van gehele dorpsgebieden wordt gevormd door de fysieke omvang van de kaarten: een foto ervan is al gauw zó klein, dat er niets meer op te lezen valt. Er zal met fotofragmenten gewerkt moeten worden en dat minimaal in combinatie met foto's van de kaarten van het primitief kadaster. ⁴⁾ Begeleidend archiefonderzoek zal onontbeerlijk zijn. Alhoewel de logistieke problemen bij dergelijk onderzoek aanzienlijk zijn, hoop ik toch dat ooit iemand de moed, middelen en tijd zal vinden deze bron eens systematisch onder handen te nemen.

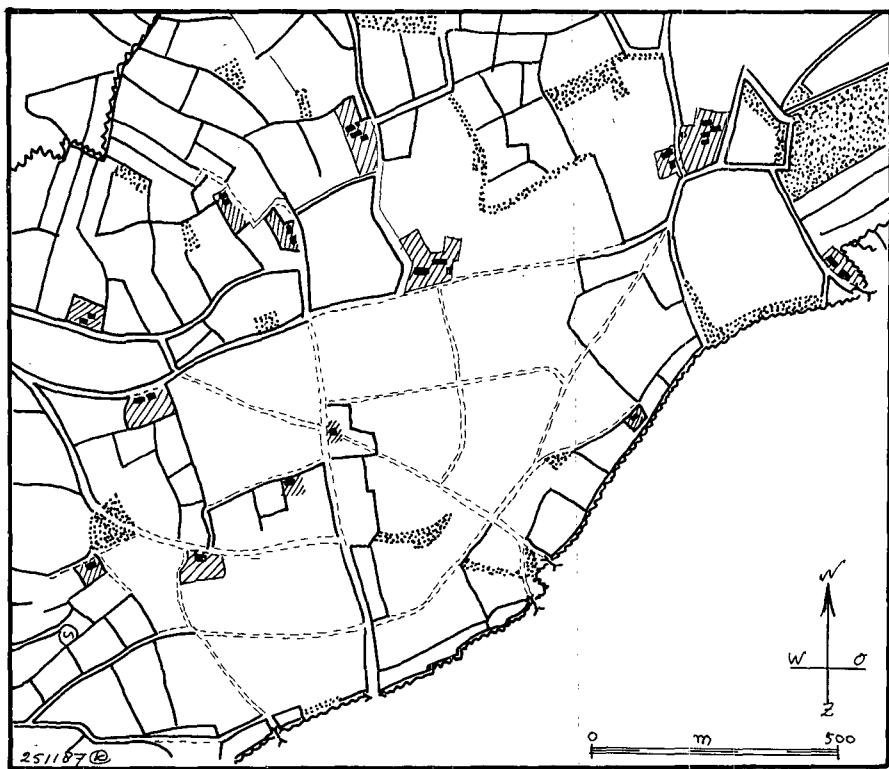
Aan de hand van enkele praktijkvoorbeelden wil ik het belang van de oudere kaarten voor de studie van land en volk van de Kempen illustreren. Daarbij beperk ik me niet tot nederzettingen *sec*: ik begin met enkele *akkergebieden*, kom dan vanzelf op verschillende vormen van *nederzettingen* en via de *bossen* beland ik tenslotte in de *venen*. Deze verkenningen spelen zich af in de gemeenten Princenhage, Zundert, Kalmthout, Essen en Huijbergen. Ik hoop dat mijn voordracht een aansporing mag zijn tot nader onderzoek.

AKKERGEBIEDEN

In het noordwesten van de Kempen komen vrijwel geen open akkercomplexen voor. Onder open akkercomplexen versta ik aaneengesloten akkers in meerdere gebruikspercelen, zonder onderlinge hagen of sloten, maar met een gezamenlijke buitenhaag. Er zijn genoeg aaneengesloten akkerpercelen, maar in de re-

gel is haast ieder gebruik perceel of telkens een klein aantal daarvan met een haag omgeven. Zo'n akkerperceel heet in het westen van de Kempen meestal „heining”, maar in het oosten „kamp”. Daar in het oosten worden deze percelen als secundaire ontginningen gezien, die de oudste ontginning, welke wel een of meer open akkers rijk is, omsluiten. Hebben we in het noordwesten dan alleen secundaire ontginningen? Werd die streek helemaal in een „heiningen tijdperk” ontgonnen dat jonger is dan het „open akker tijdperk”? Zijn in het westen oorspronkelijk open akkers later dichtgegroeid of zijn in het oosten oorspronkelijke heiningcomplexen geleidelijk meer open van karakter geworden? ⁵⁾ Hoe dan ook, het is van belang de weinige open akkers die het westen rijk is in nader onderzoek te koesteren. Ik presenteer er twee.

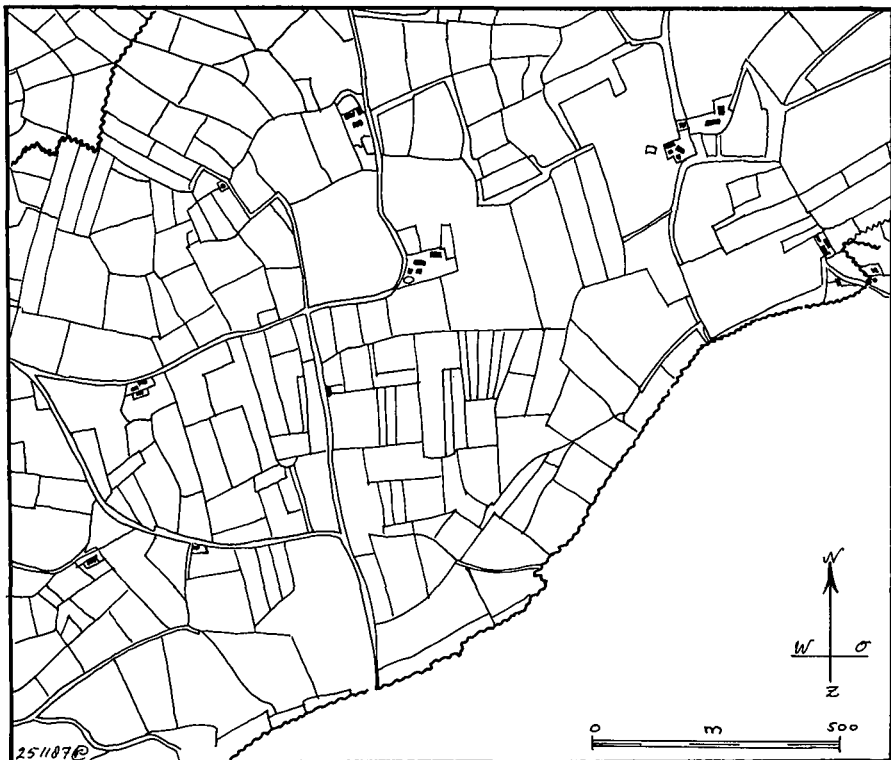
Van de Steenakker ten oosten van Prinsenbeek bestaan geen oude kaarten. We vergelijken het kadaster van 1831 met de topografische kaart van 1838/9. Op een brede dekzandrug ligt een akker met talloze kadastrale percelen. De grenzen van die percelen zijn op de topografische kaart vaag of niet aangegeven: ook nu nog zijn het soms slechts „1-voets-greppels”. Wel lag om het geheel een gesloten haag, waarbuiten het heiningenlandschap begon. Opvallend is het vrijwel ontbreken van boerderijen, niet alleen *op* de akker, maar eigenlijk ook

1. Princenhage, Steenakker, topografie, 1840.

in de naaste omgeving, waar we slechts wat wijd verspreide bedrijven zien. Het grootste van die bedrijven had overigens zijn akkers in de Steenakker! Qua kartografische informatie hebben we hier het klassieke beeld: 1840 bekend, daarvoor geen kaarten. Overigens blijkt uit andere archivalia niet dat de situatie sinds 1400 wezenlijk veranderd is: enkele percelen kunnen heel die periode gevolgd worden: het kadaster van 1809/1831 liet toe ze te lokaliseren. Binnen de Steenakker kwamen geen „heiningen-namen” voor, maar er vlak buiten kunnen er wel enkele gelokaliseerd worden.

De Essenakker is een akkergebied dat gelegen was tussen de Essense gehuchten Schelpheuvel, Beliestraat en Heuvel en de abdijhoeven Hoeve op de Donk en beide Spijkerhoeven. Tussen de Akkerstraat en een smalle beemdenstrook langs de beek lag een strook die De Braken genoemd werd. Bij de Spijkerhoeve lag een intrigerend perceel met de naam „De Burcht”. Ter hoogte van de Heuvel lag de Watermolen en op de NW hoek van de Essenakker stond de Essense windmolen. Opmerkelijk zijn twee vermeldingen: de Gemeyne Essense Akker en de Heuvelse Akkers in de Essenakker.

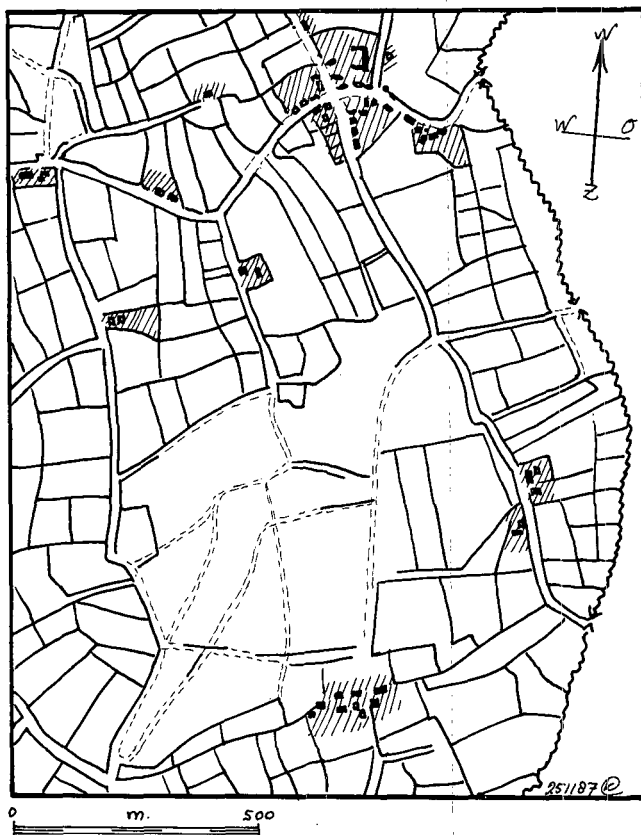

2. Princenhage, Steenakker, kadastrale percelen, 1831.

Het terrein loopt van noord naar zuid op, van 14 tot 19 m + OP. De bodem van het smalle beekdal ligt ca. 3 meter lager dan de akker. Ook aan de zuidzijde wordt de akker begrensd door een dalletje. Centraal in de akker lag een vermoedelijk gegraven afwateringssloot naar de beek. Het gebied mat ca. 150 hectaren.

Op laat-19e eeuwse kaarten blijkt het middengedeelte van dit akkergebied vrij van heiningen te zijn. Een groot gedeelte in het noorden en een smallere strook in het zuiden was daarentegen geheel met heiningen gestoffeerd. De kadastrale kaart toont in het open gedeelte een in smalle stroken verdeeld gebied, waar de akkersloot midden door liep. Het heiningengebied was meer blokvormig verkaveld.

Op de kaart van Ferraris vinden we dezelfde verdeling open/gesloten terug. In het heiningengebied zijn de Ferraris-hagen echter niet eenvoudig terug te vinden. Het beste resultaat wordt verkregen door de heggen langs de paden te identificeren en af te zien van de eis dat de juiste verbindingen met de andere

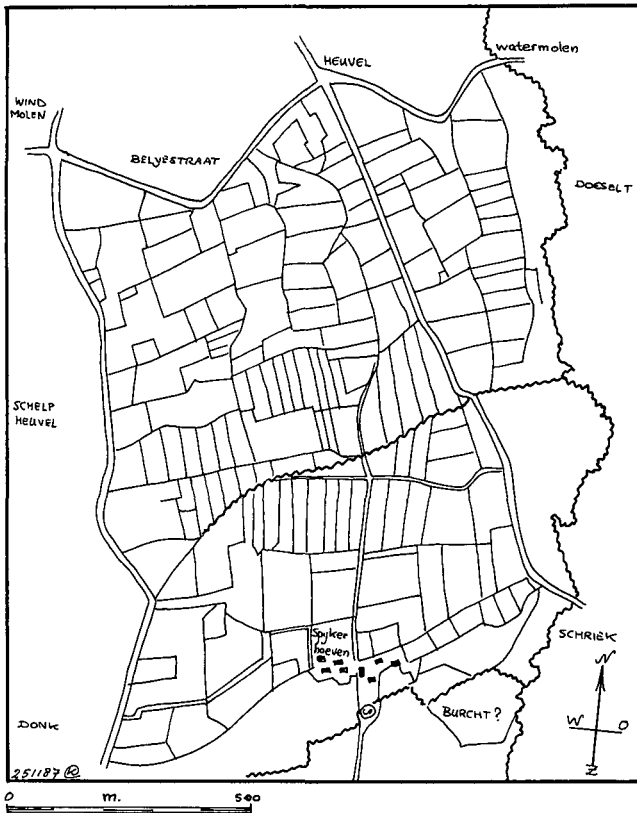

3. Essen, Essenakker, topografie, ca. 1775.

kant van het omwandelde blok getekend zijn. Kennelijk was het heiningengebied moeilijk te overzien en werd er onvoldoende gemeten. De vorm van het open gebied lijkt echter wel juist weergegeven.

Enkele kaarten in het Tongerloarchief, daterend van 1693, tonen vooral het midden en zuiden van de Essenakker. ⁶⁾ Het open gebied heeft daar minstens dezelfde omvang als bij Ferraris. Dit open akkergebied valt vrij goed samen met het akkergedeelte boven de 16 m + lijn, waar het kadaster juist enkele rijen smalle percelen aangeeft (meest 35 x 200 m, of 0,7 ha).

Uit de cijnsboeken valt interessante aanvullende informatie te halen. We analyseerden het register van 1518. ⁷⁾ Daaruit halen we eerst wat cijfermatige gegevens. Bijna de helft van de percelen was 1 gemet, dat is hier 0,48 ha, groot. Gemiddeld maten de percelen 0,7 ha. Ter vergelijking bekeek ik de in 1773 geheel uit heiningen bestaande akker van Kalmthout. Daar had in 1518 maar 1 op de 7 percelen een maat van 1 gemet; de helft van de percelen mat anderhalf of 2 gemet, de gemiddelde oppervlakte lag er op 1,0 ha.

4. Essen, Essenakker, kadastrale percelen, 1835.

Het cijnsregister geeft ook tal van perceelsnamen. Daaruit blijkt dat in de Kalmthoutse Akker de percelen als „blok” getypeerd werden, wat er toe leidde dat ook 8 van de 16 perceelsnamen met „-blok” samengesteld waren. Namen op „-akker” kwamen er niet voor. In Essen lagen de 6 „-blok” percelen alle „bij” maar nooit „in” de Essenakker. In die akker lagen wel 12 „akkers” (uit 55 benoemde percelen). Andere populaire namen waren daar: berg (8), stuk (7) en braak (4), 25 percelen in de akker deelden 12 andere naamstypen en 8 percelen bij de akker nog eens 5 naamstypen: de verscheidenheid was er groot. Kennelijk heten de heiningen/kampen hier „blok” en kwamen ze *in* de Essenakker niet voor. Hieruit konkluderen we ook voor 1518 een geheel open Essenakker, die, inclusief de percelen van de abdijhoeven, een oppervlakte van ca. 80 ha had. De akker is dus aanmerkelijk kleiner dan het in eerste instantie als zodanig gedachte gebied (150 ha).

Dat de akkernamen oud zijn, kunnen we opmaken uit het feit dat van de 8 perceelsnamen die al in 1296 in deze akker vermeld werden, er 6 ook in de namenreeks van 1518 terugkomen. In 1296 was de gemiddelde grootte van de 8 percelen slechts 0,3 ha. Rond 1500 was de gemiddelde grootte 0,7 ha en de perceelsgrootte op de domeinhoeven rond 1700 was 1,1 ha. Deze reeks suggereert, ondanks alle beperkingen, een geleidelijke samenvoeging van kleine percelen tot grotere. De akker mag dan „open” gebleven zijn, er lijkt intussen wel een verandering in de schaal van de afzonderlijke percelen opgetreden te zijn.

Tabel 1: gemiddelde oppervlakte naar jaar

jaar	gemiddeld	opmerkingen
1296	0,3	8 percelen
1518	0,7	63 cijnspercelen
1693	1,1 ha	32 percelen van abdijhoeven

Tabel 2: kenmerken Essen/Kalmthoutse akkers

parameter:	:akker Essen IN akker	Essen Essen abdijh.	Essen Essen BIJ akker	Kalmthout Essen in/op
openheid op kaart	half-open	open	gesloten	gesloten
gemid. perceelsgrootte	0,7	1,1	1,0	1,0
percentage blok-naam	0	0	57	50
percentage akker-naam	22	29	0	0
peiljaar	1518	1693	1518	1518

NEDERZETTINGEN-OPEN

Te Essen lijkt de *Essenakker* omgeven door alle elementen van een klassiek dorp: gehuchten, heuvel, molens, domeinhoeve met „burcht”, beek met beemden, heiningen, heide. Het huidige centrum van Essen, de Nieuwstraat, is zoals de naam al zegt, kennelijk een „jongere” ontwikkeling, al bestond deze straat reeds in 1518. Ze staat los van de akker en loopt van de Heuvel naar de plek waar na 1648 een kerk pal aan de grens van Staats-Brabant gebouwd werd. Tot zover de impressie op grond van Ferraris. Ook hier vult het cijnsregister op een nuttige wijze aan. Het wijst namelijk aan in welk gehucht de perceelseigenaren woonden. Op grond daarvan kregen we het overzicht van tabel 3, waarin de gronden van de Essenakker aan de hoeven en gehuchten toegerekend zijn. De gehuchten direct om de Essenakker springen direct in het oog. Evenzeer valt de afwezigheid van de nieuwe „Nieuwstraat” op. De Essenakker mag dus in 1518 als een akkergebied van de omliggende „oude” gehuchten en enkele domeinhoeven beschouwd worden. Het is een ringvormige nederzittingsstructuur met centrale akker, hofhoeve, wind- en watermolen, beemden aan de beek in het oosten en heide in het westen en zuiden. Kakebeeke’s kransakkernederzetting, maar dan zonder de „sprong over de akker” en bijbehorende verdeling van stroken!

Tabel 3: woonplaats grondbezitters in en bij de Essenakker

gehucht	aant. percelen	oppervl.	gem.opp	percentage opp.
Donk	26	21,0		
Heuvel	17	15,3		
onbekend	15	10,4		
Schelpheuvel	11	8,0		
Doeselt	6	5,8		
Belyestraat	3	2,4		
Windmolen	1	0,2		
subtot: gehucht	79	63,1	0,80	63
Spijkerhoef-1	12	16,0		
Spijkerhoef-2	12	14,7		
Donk-hoeve	9	5,9		
subtot: hoeven	33	36,6	1,11	37
Totaal	112	99,7	0,89	100

De Achter-Emer in Princenhage was een straat met verspreide hoeven, ruim opgezet en typisch een heiningenlandschap. Een kaart uit 1650, welke zich in het Arenbergarchief op het Algemeen Rijksarchief van Brussel bevindt, laat dit duidelijk zien. ⁸⁾ Er is geen gemeenschappelijke akker te ontwaren, ieder heeft een eigen strook. Wat veranderde is de breedte van de weg: hier en daar is deze

belangrijk versmald. Op de kadasterkaarten zijn vaak splintervormige perceeltjes langs wegen te zien, waarvan vermoed kan worden dat ze ooit van de weg afgenomen zijn. Oude kaarten kunnen ons, zoals in dit geval, nog een oude toestand tonen, terwijl ondersteunende registers soms nadrukkelijk het „van de weg afnemen” van een strookje vermelden, bijv. met opmerkingen als: „op de straat zonder heining”, „op de straat met palen aangegeven” of een voorwaarde: „mits de weg 40 voet breed blijft”. Bij oude kaarten lette men op die wegen: ook aan wegen verandert veel!

De kaart van *de Aard in de Hage* dateert uit 1650. ⁹⁾ Hij geeft de grens van een 100 hectare groot gemeenschappelijk gebruikt stuk grond aan, alsmede de boerderijen met gebruiksrechten in de Aard. Het betreft een van het Meierijse type gemeynt afwijkende vorm van gemeenschappelijk grondgebruik: er was een beperkt aantal gebruiksgerechtigden en de gemene grond was beperkt van omvang. Ze drong zeker niet overal langs wegen en pleinen in het dorp door. ¹⁰⁾ Maar wat toont ons de kaart? Allereerst maakt ze de grens van de gemene grond exact bekend; bovendien lokaliseert ze de gerechtigden. De meetkunde van de kaart is goed genoeg om met een kunstgreep (hectometernet aanbrengen en dan terug interpreteren naar een recht net) hoeve voor hoeve te identificeren en ook de grens kadasternauwkeurig aan te wijzen. De kaart voldoet dus aan zijn taak. Maar hij vertelt meer. De boerderijen zijn niet erg clichématig: zeker de grotere hoeven hebben ieder een eigen karakter. In ieder geval zijn alle hoeven meerledig gebouwd: hoofdgebouw, bijgebouw en vaak een hooiberg. Was er geen hooischoor? Of was er zoveel hooi? In Princenhage kan dat laatste het geval zijn, maar ook het eerste: de streek had veel geleden van de Tachtigjarige Oorlog (de laatste belegering van Breda was in 1637) en onduidelijk is hoe ver de wederopbouw in 1650 al gevorderd was.

Verder valt de typische ligging van hoeven pal op de rand van de gemeynt op. Uit de oost-Noordbrabantse pootkaarten weten we dat men graag bomen op de gemeynt maar tevens voor zijn deur plantte: hier wordt duidelijk hoe je je dat moet voorstellen: de deur geeft inderdaad direct uit op de gemeynt en bomen die je voor de deur poot staan dus op de gemeynt! Maar deze merkwaardige ligging van hoeven veroorzaakt tevens een nederzettingvorm die we „Kransaardnederzetting” kunnen noemen ¹¹⁾, als variant op de „Kransakker-nederzetting” van Kakebeke. De akkers liggen in dit geval als een krans buiten om de Aard, de beemden liggen in hoofdzaak veel verder weg (8 km noordelijker).

Ook nu blijkt nauwkeurige beschouwing van de wegen te lonen: bepaalde hoekjes waren er in 1650 al uitgenomen: het versmallingsproces was toen dus al gaande. Waar nu sommige hoeven ver van de weg staan, bleek dat in 1650 ook al zo te zijn: de weg liep over de Aard en was er lang niet altijd de grens van. De hoeven stonden aan die grens en lijken nu midden in hun land gesitueerd te zijn! Analyse van dit gebied op grond van alleen de kaart van 1850 leidde ooit tot een typering als „oud kampenlandschap”, terwijl het in feite een ca. 1650 ontgonnen en verkavelde oude gemeynt betreft.

5. Princenhage: Gemeente van de Aard (1650) met hoevenring (1832).

NEDERZETTINGEN-COMPACT

Na deze voorbeelden van open en verspreide nederzettingen, zonder echte compacte kern, nu twee typisch compacte dorpen uit „1850”: Princenhage-kerk en Beek (nu Prinsenbeek), ook in de oude gemeente Princenhage. ¹²⁾ Princenhage was in 1811 een dichtbebouwde kom met een centraal plein, raadhuis, kerken (RK en Protestant) en uitlopers vol bebouwing. In totaal 151 nederzettingseenheden en 3857 inwoners. 22% van de bevolking woonde dus in de hoofdkern, „het dorp”.

Bij „dorp” denken we aan een agrarische nederzetting, maar als we het Princenhage van 1811 ontleden, vinden we iets heel anders. Er woonde zegge en schrijve 1 boer! Daarnaast woonden er 12 tuinders, 11 landarbeiders en 21 particulieren, weduwen en renteniers. Verder woonden er niet minder dan 71 personen met een verzorgend beroep. Per kwaliteit was er vaak meer dan een: er was dus concurrentie. Bij die verzorgers zaten hooggekwalficeerden: vijf artsen, zowel voor mensen als dieren, zoveel dat ze zelfs medische studenten aantrokken. Een horlogemaker wijst er op dat ons dorp wel wat „stedelijk” aan het worden is.

Als we dan naar de nevenkern Beek kijken vinden we eveneens een verzorgingscentrum, maar op een lager nivo: van iedere kwaliteit was er in de regel maar één vertegenwoordiger en hogere beroepen kwamen niet voor. Boeren: 6, arbeiders 2, tuinders geen. Is er iets mis met deze dorpen? Of rammelt ons gevoelsmatig dorpsbegrip?

In een poging dat begrip wat aan te scherpen definieerde ik in mijn artikel „De Nederzettingen van Princenhage” het begrip nederzettingseenheid als: „een aantal, al dan niet voor menselijke bewoning opgerichte, al dan niet permanente gebouwen, welk groepje functioneel een eenheid vormt”. Gewapend met dit begrip onderzocht ik in Princenhage 1809-1831 de gedaante van de nederzettingseenheid in afhankelijkheid van het hoofdberoep dat er uitgeoefend werd. Daarbij bleek dat boeren een heel grote nederzettingseenheid hebben: 0,4 ha voor een kleine boer, 1,6 ha voor een grote. Tuinders zijn als kleine boeren. Kleinere eenheden vinden we bij verzorgers en verzorgden. Arbeiders zitten met 0,24 ha tussen kleine boeren en deze „kleine” groep in.

In de dichte pakking van de bebouwing van beide kommen is dus gewoon geen plaats voor boeren! De weinige boeren die er zitten, zitten op een eind of buitenhoek, zodat ze wel de ruimte hebben! Voor andere nederzettingen betekent dat eveneens dat we een compacte reeks gebouwen, zeker als de percelen erg ondiep zijn, zonder meer als niet-boeren en niet-arbeiders kunnen interpreteren. De Achter-Emer, de Aard, Essen: daar was de bebouwing verspreid en betrof het boeren. Aan de Ginnekenmarkt, aan de Essense Nieuwstraat, in het centrum van Huijbergen vinden we hele kleine nederzettingseenheden: daar woonden vooral verzorgers/verzorgden, maar geen boeren!

Nadere analyse van de kom van Huijbergen leerde dat daar in 1760 20 nederzettingseenheden te onderscheiden waren: een klooster, de school, 2 brouwerijen, 5 boerderijen (waarvan een tevens brouwerij was) en 11 woonhuizen. Een kaart van de gronden van de 5 boerenbedrijven laat zien dat deze gronden merendeels binnen het grote paraboolduin van Huijbergen lagen. Ten noorden van dat duin lag het gehucht met de toepasselijke naam „Overberg”. De nederzetting Overberg bestond uit tien ruim uiteengelegen boerderijen, waarvan de grond haast volledig buiten het duin lag. ¹³⁾

De al besproken kaart van De Aard toont ook Princenhage-kom in 1650. Er stonden maar 24 huizen en een aantal ervan zag er niet erg boerderijachtig uit: trapgeveltjes, verdiepingen, stenen gevels. Opmerkelijk is dat er maar één gerechtigd was in de Aard: ook dat duidt niet op een boerennederzetting. Maar is de kaart niet onbetrouwbaar, schematisch, onvolledig? Er is een lijst van huizen in de kom in 1620: die meldt 26 huizen. De getallen stemmen voldoende overeen om gerustgesteld te zijn: de kom was heel klein en omvatte slechts 10% van de bevolking van Princenhage. Het was ook allerminst het grootste gehucht.

Ook van Beek is er een (schetsmatig) kaartje dat de toestand ca 1650 weergeeft: ook daar veel minder „huizen” dan in 1830. Bovendien hebben die nu wel de ruimte en het kunnen boerderijen zijn. Een verdere analyse leert dat zelfs de hele structuur van Beek in de late middeleeuwen er een van gespreide bewoning

6. Princeshage: de rand van de gemeente van de Aard (zigzaglijn) met vlakbij enkele boerderijen in 't Hout. R.A. Den Bosch, foto Van Asse.

was. Met meer archief- en cijfermateriaal kon ik aantonen dat de concentratie van de bevolking in enkele gehuchten in de periode 1620-1750 aanzienlijk toenam. Wellicht speelt de herbouw na de Tachtigjarige Oorlog hier een rol. Tijdens de groeiperiode na 1750 bleek iedere wijk van heel Princeshage ongeveer even hard te groeien. Het bewoningspatroon van 1810-1830 mogen we hier dus niet op een veel verder verleden projecteren. De kaarten van dorpskommen tonen ons dit nog het nadrukkelijkst. In Princeshage trad concentratie op; wellicht kwam elders wel deconcentratie voor! Het belang van de oude kaarten ligt hier vooral in het bieden van een alternatieve en controlerende (Kerk) of zelfs unieke (Beek) bron met informatie over de vroege dorpskom.

GEPLANDE NEDERZETTINGEN

In de tot hier behandelde nederzettingen was enige mate van planning niet of nauwelijks te herkennen. Er zijn evenwel ook enkele duidelijk planmatig aangelegde gebieden die ook een nederzetting voortbrachten. Een mooi voorbeeld is Achterbroek te Kaltmhout. ¹⁴⁾ Rond 1300 werd daar door rechttrekking van een al bestaande heerbaan een geheel rechte en 4 kilometer lange ontginningsbasis verkregen. Loodrecht daarop werden stroken met een breedte van 171 meter en diepte van 914 meter (en dus een oppervlakte van een hoeve of 12 bunder of 15,6 ha) uitgezet. Aan de westzijde liepen deze een helling af: onderaan de helling kwam een rechte afwatering: een rechtgetrokken beek. Aan de oostzijde strekten de percelen het plateau op. De kapel kwam in het midden. Ten noorden van de kapel bleef een stuk oude heerbaan bestaan. Dit werd zelf een

extra ontginningsbasis. Hierdoor ontstond een spie waarvan niet bekend is of men daar iets bijzonders mee voor had. Het meest zuidoostelijke blok was 90 graden gedraaid uitgezet. De Foxmaat met zijn afwijkende bodem bleef schijnbaar onverdeeld.

De ontginning was mogelijk een initiatief vanuit Wuustwezel, maar kwam tot vlak bij Kalmthout en ruim binnen het gebied waarvan de abt van Tongerlo meende dat het sinds 1299 het zijne was. Ruzie volgde en de schout van Antwerpen moest omstreeks 1306 een verdeling tot stand brengen: hoeve-hoeve broederlijkerwijs gedeeld. Kortom: het werd een verzameling enclaves die pas in 1821 opgelost werd. Het waren de toen opgemaakte grenswijzigingskaart, grensfragmenten op tal van andere kaarten, plus een schetskaartje van rond 1600, die duidelijk maakten dat de enclaves al heel oud waren. Een toevalsvondst van een grensbeschrijving uit 1400 en herlezing van allang bekende grensbeschrijvingen uit het midden van de 14e eeuw leerden dat deze toestand omstreeks 1306 ontstond!

Het aardige is, dat de kaarten laten zien dat een deel van de ontginningsopzet mislukte: ten oosten van de weg was een volledige reeks hoeven gedacht, maar die waren rond 1800 weer (of nog?) heide. Door nauwgezette studie van oude en nieuwe kaarten bereikten we voor de nederzettingsevolutie van Achterbroek een heel andere conclusie dan dr. Goossenaerts.¹⁵⁾ Deze meende dat Achterbroek geleidelijk vanuit vier oudere bewoningskernen ontgonnen werd. Wij menen vastgesteld te hebben dat Achterbroek in zijn geheel grootschalig planmatig opgezet werd en waarschijnlijk omstreeks 1300 in korte tijd ontgonnen werd.

Was Achterbroek gepland als agrarische nederzetting, Nieuwmoer ontstond voor de turfgraverij.¹⁶⁾ De planning richtte zich vooral op die activiteit: vaarten en zijvaarten. De abdij Tongerlo kocht al snel hogere gronden terug en stichtte daarop 3 hoeven. In de aanleg daarvan is ook duidelijk een plannende hand te zien. Ten zuiden van deze hoeven lag de Blijdenberg waarop een kapel verrees en waar op de Kijfhoef de turfgravers woonden. Hun woonoord vertoont weinig ordening. Er werd misschien meer gekijfd dan gepland! Nieuwmoer is dus een gemengd geval: deels planning, deels niet.

Ook Huijbergen is een planmatig aangelegde ontginning. Wie de kaarten van voor de ruilverkaveling ziet, herkent dat direct. Als bovendien Huijbergen uit de uitgiften van 4 hoeven, nog eens 4 hoeven, nog 13 hoeven en nog eens 14 hoeven moet zijn ontstaan, kan aan planmatige opzet niet getwijfeld worden. Maar hoe zit de puzzel in elkaar? Daar kwam men in de 14e eeuw al niet meer uit: pieken en staven werden meegetorst, bomen uitgerukt en vrede gesloten. Maar de puzzel bleef. Een 17e eeuwse puzzelaar probeerde de 14 hoeven te vinden, maar bleek er toch 4 of 5 te missen. In Bergen op Zoom en Tongerlo bewaart men 18e eeuwse reconstructiekaarten die verschillende oplossingen geven. En het is nog steeds een intrigerende puzzel omdat zowel het kaartbeeld als de oorkondeschat een systematiek suggereren die er bij nadere beschouwing alsmat niet uitkomt.

Vermoedelijk speelt een sterk veranderd landschap ons hier parten. Huijbergen zat waarschijnlijk vrijwel geheel onder het veen, behalve de hoge duinen en een plekje in het oog van het grote paraboolduin. Na afgraving werd een deel van de veenondergrond ontgonnen, een deel werd heide, een deel werd bosplantage en een deel kwam min of meer permanent onder water te staan. Vermoedelijk is men door deze vierdeling steeds op dwaalsporen gezet.

Huijbergen is een goede gelegenheid om Ferraris te testen. Kort voor Ferraris werd het gebied in 1760-1763 erg nauwkeurig gekarteerd voor een kadaster van cijnspercelen. Deze kaarten zijn meetkundig en inhoudelijk met het modern kadaster vergelijkbaar. ¹³⁾ Ferraris daarentegen is hier wel erg slordig! Het paraboolduin komt er wel uit, maar de hele systematiek van de verkaveling gaat verloren door onnodig kromme lijnen. In detail klopt de percelering niet, ook niet als we in gedachten houden dat Ferraris alleen de heiningen aangaf.

De kaarten van 1760-3 laten toe om de kloosterhoeven te lokaliseren. Daarbij blijkt helemaal niets van een „nette strokenplanning”: de hoeven zijn hompige blokken. Dit helpt ons dus ook niet om de blokken van 4,4,13,14 hoeven te herkennen. Huijbergen blijft nog even een puzzel.

BOSSEN

Tot nu toe hebben we in dorpscentra rondgedwaald. We wandelen nu het dorp uit en belanden in de bossen. Met het verschijnen van *Historia Forestis* van J. Buijs ¹⁷⁾ is weer eens duidelijk geworden hoe weinig er aan de geschiedenis van de Kempische bossen gedaan is. In deze tweedelige en lijvige compilatie van hetgeen over de Nederlandse bossen eerder verscheen, is slechts een schamel hoekje ingeruimd om de Noordbrabantse bossen en bosgeschiedenis te behandelen. Bovendien staan daarin heel wat vreemde opmerkingen.

Toch is er geen sprake van dat de geschiedenis van onze bossen ontoegankelijk zou zijn. Van de domeinbossen van Breda, Bergen op Zoom en Turnhout bestaan reeksen kaarten van goede kwaliteit, welke tot rond 1600 terug gaan. Bovendien bevatten de archieven in algemene rekeningen en specifieke dossiers nog een schat aan ongelezen gegevens. In combinatie met het kaartmateriaal moet het mogelijk zijn daaruit heel wat over het beheer van deze bossen te leren. De aanplantingen die na 1770 op gang kwamen, zijn betrekkelijk eenvoudig met kaartvergelijking (Ferraris en later . . .) te lokaliseren. Gericht archiefonderzoek zou daarop kunnen volgen om deze nieuwe bebossingsgolf nader te leren kennen.

Als illustratie van wat er zoal te vinden is, wil ik de kaart van het Mastbos ten zuiden van Breda uit 1621 noemen. ¹⁸⁾ Deze grote kaart is erg nauwkeurig gemeten en getekend. Hij toont het bos en ruime omgeving zoals het was kort voordat begonnen werd er de huidige vorm aan te geven. Die huidige vorm staat ook al in 1840 op de kaart. De kaart uit 1621 biedt daardoor de mogelijkheid om de eerste eeuw van dit bos, waarvan de aanplant in 1518 begon, op een degelijke basis te onderzoeken. Bovendien hoort bij de kaart een uitvoerige beschrijving, die men wel een compleet verslag van de bodemgesteldheid in het gebied mag noemen. Ook de mogelijkheden van grondgebruik, zoals die

destijds werden ingeschat, zijn in dit rapport te vinden. Dat maakt deze kaart zelfs tot een mogelijke basis voor onderzoek van de vroeg 17e eeuwse bodemkennis, waarbij een moderne evaluatie van de bodem van het zelfde gebied als referentie zou moeten dienen. Tevens kan dan informatie aan het licht komen over de gevolgen van de regionale daling van de grondwatertafel. Op deze wijze kan oud kaartmateriaal zelfs een bijdrage leveren aan een beter besef van de moderne milieuproblematiek.

MOEREN

Behalve bossen en heide, kwamen er vroeger buiten de dorpen uitgestrekte veengebieden voor, vooral in het westen van de Kempen. We kunnen ons dat nu nauwelijks voorstellen, maar o.a. oude kaarten overtuigen ons van deze voorbijge realiteit. Wie er oog voor heeft, vindt een overzicht van de moeren op de provinciekaart van 's Grootens uit 1592. ¹⁹⁾ Maar ongelovigen zouden er koffievlekken in kunnen zien. Talloze detailkaarten dwingen ons evenwel de realiteit onder ogen te zien: grote delen van het westen van de Kempen hebben ooit onder het veen gezeten. Enkele voorbeelden wil ik hier kort bespreken, om te laten zien welke zeggingskracht dergelijke kaarten kunnen hebben.

Van de moeren bij de Spillebeek tussen Essen en Huijbergen bleven enkele kaartjes uit 1524-26 bewaard. ²⁰⁾ De kaartjes zijn gemaakt ten behoeve van het verkopen van het veen. De ligging van het afgebeelde gebied valt op 50 meter nauwkeurig te reconstrueren aan de hand van gegevens uit de drie samenhangende kaarten. Aldus wordt bewezen dat daar toen veen lag. De kaartjes geven bovendien de dikte van het veen aan! Als we de huidige terreinhoogte (zonder veen) in de beschouwing betrekken, kunnen we de hoogteligging van de bovenzijde van het veen schatten. Daar de bovenzijde van een veengebied betrekkelijk vlak was, kunnen we dan indirect ook iets zeggen over de verbreiding van het veen buiten het gebied van de drie kaartjes. Dankzij de zekere lokalisatie weten we dat van de toenmalige veenverkaveling bijna niets bleef bestaan. Veen én verkaveling verdwenen. Ferraris geeft terecht al een heel andere topografie weer. Dit verklaart onze verbazing over dat verdwenen veen!

Ook van de moeren in en om De Maatjes bleef een reeks kaarten bewaard. In Brussel ligt een globale overzichtskaart; in Den Haag een drietal kaarten uit de eerste helft en het midden van de 17e eeuw, te Den Bosch een kaart uit 1700, te Tongerlo kaartjes van ca. 1530 en rond 1693 en tenslotte te Bergen op Zoom nog een overzichtskaart van tegen 1790. ²¹⁾ Ons kaartmateriaal zit dus nogal verspreid! Bij de Haagse kaart uit 1652 hoort een beschrijving van de verkoop en de opbrengsten die in het archief van Tongerlo bewaard wordt. ²²⁾ Deze combinatie liet toe de koopsommen aan de juiste percelen te koppelen. Na toevoeging van de gegevens van de moderne hoogtekaart kon ik met een statistische techniek de hoogte van de bovenzijde van het verdwenen veendek schatten. Hier bleek een vlak veenkussen aanwezig te zijn geweest, dat wat steilere randen had. Dat is vrij normaal in hoogvenen. Met de kaarten kan gevolgd worden hoe dit veen geleidelijk afgegraven werd en hoe al in de 16e eeuw bij Nieuwmoer en rond 1700 aan de kant van Achtmaal grond ontgonnen werd

voor landbouw. In een cijnsregister uit 1530 bleken schetskaartjes te zitten, die bij Nieuwmoer percelen weergeven die van veen bevrijd waren en daarna in cijns uitgegeven werden. ²³⁾ Dergelijke kaartjes laten toe het proces van veenafgraving en ontginning een beetje te volgen. Ze bieden een houvast voor de reconstructie van de veen-episode in het landschap omdat ze als belending vaarten en sluizen tonen, die aldus met zekerheid geïdentificeerd en gelokaliseerd kunnen worden. Anders zouden we bepaalde lijnen er slechts van kunnen verdenken turfvaart geweest te zijn!

De turfvaarten zijn verlegd en vervallen, grond is van veen ontdaan. Het landschap veranderde. Thans is deze streek grotendeels een zandgebied en oude turfvaarten zijn soms zelfs herschapen in rulle zandwegen. Alleen een afgelegen hoek langs de grens heeft het tot natuurreservaat gebracht, maar daar zitten meer vogels dan veenresten. De kaart van 1850 ²⁴⁾ toont tussen Nieuwmoer en Achtmaal slechts een nat heidegebied met vaart-resten: veen is er dan al een eeuw niet meer. Juist in dergelijke omstandigheden zijn oude kaarten belangrijk.

Moeren lagen vaak erg afgelegen. Kaarten van moeren zijn daarom wel eens moeilijk te lokaliseren, omdat thans nog bekende vaste punten er op ontbreken. Immers, het veen en dus ook de topografie daarvan zijn verdwenen! Een zo'n probleem bood De Nol op de grens van Essen en Kalmthout. In het archief van Tongerlo zit een hele reeks kaarten van steeds weer iets andere stadia van ontginning. Na enig gepuzzel bleek de volgorde, waarna door het over elkaar projekteren van de elkaar opvolgende kaarten een soort totaalbeeld geconstrueerd kon worden. Dit bleek vervolgens vrij eenvoudig in het moderne kaartbeeld in te passen te zijn. Maar met de hoogtemeting van rond 1890 bleek dit beeld toch maar moeilijk in overeenstemming te brengen. Is die hoogtekaart eigenlijk wel nauwkeurig genoeg? Ook in de Frans-Vlaamse moeren moesten onderzoekers vaststellen dat deze hoogtegegevens niet betrouwbaar waren.

Nog zo'n lokalisatie-probleem speelde in de Zundertse Moeren. ²⁵⁾ Van de moeren die in 1618 verkocht werden en waarvoor de Bredase Turfvaart in eerste instantie gegraven werd, wordt in Den Haag een goede kaart bewaard. ²⁶⁾ Maar deze geeft geen herkenbare punten in de omgeving en ook de noordpijl bleek er later nog al naast te zitten. De kaart van 1850 toont een heidegebied met verlaten turfvaarten. Deze turfvaarten bleken later alle na 1618 gegraven te zijn, zodat ze alleen maar misleidend waren bij de lokalisatie van onze probleem-kaart. Kortom: waar ligt dat stuk grond?

Pas nadat tal van andere moeren in die omgeving gelokaliseerd waren, bleef er een raar stuk over, dat juist de vorm en de grootte had van ons geheimzinnige moer. Zoiets is natuurlijk maar een zwakke lokalisatie. Zekerheid werd echter verkregen door meer gegevens uit de kaart te benutten. Op de kaart staan namelijk enkele plekken aangegeven waar weinig of geen veen zat. In het moderne landschap moeten dat hoogten zijn. Bovendien weten we uit latere berichten dat er ook een strook met heel dik veen was. Dat moet nu een laagte zijn. Deze hoogten en laagten bleken inderdaad op de juiste plaatsen aanwezig. Nu dit moer met zekerheid geplaatst was, kon de nu verdwenen oude veentopografie ingetekend worden op de nieuwe kaart. Zo werd ontdekt dat de turfvaarten,

die bij Oudenbosch en Leur zuidwaarts vertrokken, op een punt ongeveer 500 m ten zuidwesten van de Zundertse herberg Den Anker met elkaar verbonden waren. Gezien de hoogten en laagten die daarvoor overgestoken moeten worden, zou je dat, zonder de bewijsvoering uit deze oude kaart, niet voor mogelijk houden. Dit soort harde gegevens op oude kaarten was mede een bijdrage aan onze kennis van de verdwenen venen in deze streek.

SLOT

Hopelijk heb ik met deze kaleidoscoop van voorbeelden van kaartgebruik laten zien hoe oude kaarten in samenspraak met de bijhorende archiefgegevens en ook samen met moderne topografische gegevens tot onvermoede inzichten in de historische geografie van de Kempen kunnen leiden. Hier en daar heb ik terreinen van nader onderzoek aangeduid, onderzoek dat enkele notoire hiaten in onze kennis van de Kempen, mede met behulp van oude kaarten, zal moeten opvullen.

Noten

- ¹⁾ R. Baetens, 1982
- ²⁾ H. de Kok, E. van Autenboer, 1983.
- ³⁾ Janssens, 1987.
- ⁴⁾ Zie de bijdrage van H. v.d. Haegen in deze bundel.
- ⁵⁾ Renes, 1985, 98.
- ⁶⁾ AAT, losse kaarten nr. 1; kaart B6; Kaartboek nr. 41; sect. III bundel III nr. 1.
- ⁷⁾ AAT, Cens. 12f 132-247.
- ⁸⁾ ARAB, Arenberg, reeks 4, portef. B nr. 82; afgedrukt in Hage 1978, nr. 23, p 19.
- ⁹⁾ RAB, kaart van de Aard te Princenhage, 1650.
- ¹⁰⁾ Leenders, 1987.
- ¹¹⁾ Leenders, 1979, 170-171.
- ¹²⁾ Leenders, 1979.
- ¹³⁾ GABoZ: kopie kaarten en register Huijbergen, 1760: AAT, kaart Huijbergen, 1760-67 met uitvoerige legenda; kaartje in GABoZ van kom Huijbergen met bewoners.
- ¹⁴⁾ Leenders, 1985.
- ¹⁵⁾ Goossenaerts, 1955.
- ¹⁶⁾ Leenders, 1986; De Borgher, 1986.
- ¹⁷⁾ Buijs, 1985.
- ¹⁸⁾ GAB, foto van kaart van het Mastbos door Lips, 1621.
- ¹⁹⁾ Lemoine-Isabeau, 1985, blz. 36-37: Descriptio ostii Rheni, Mosae et Scaldis fluminum, 1592.
- ²⁰⁾ AAT, EKH 620.
- ²¹⁾ ARAB, krtn hs nr. 687; ARAG, VTH 1679, 1680, 1681; RAB, krt. D49, stamnr. 1715; AAT CENS. 47, Kaartboek nr. 39; KUB-Brabantica Collectie, kaart van W. Brabant in 1792.
- ²²⁾ AAT, EKH. 675c.
- ²³⁾ AAT, Cens. 47.
- ²⁴⁾ Topogr. Kaart van Nederland, 1:50.000, uitgave 1860.
- ²⁵⁾ Leenders, 1984.
- ²⁶⁾ ARAG, VTH 1639.

Literatuur

- R. Baetens. Schoten, de geschiedenis van een tweeluik. Schoten, 1982.
- M. De Borgher. Relicten en structuren in het landschap rond Nieuwmoer: herinneringen aan de veenexploitatie. Monumenten en Landschappen V (1986) nr. 2, 46-54.
- J. Buijs. Historia Forestis. Utrecht, 1985.
- J. Goossenaerts. Achterbroek. De Spyker XII (1955) 110-144.
- L. Janssens. Repertorium van prekadastrale handschriftelijke kaarten en plattegronden bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel. I, De Limburgse gemeenten; II, De Antwerpse gemeenten. Turnhout, 1987.
- H. de Kok, E. van Autenboer (red.). Turnhout, groei van een stad. Turnhout, 1983.
- K.A.H.W. Leenders. Gemene gronden in de Hage. Hage I (1971) nr. 3,4-45.
- K.A.H.W. Leenders. De nederzettingen van Princenhage. Jrb. varia Historia Brabantia VIII (1979) 139-209.
- K.A.H.W. Leenders. De Brouwersmoeren en de Bredase Turfvaart. Engelbrecht van Nassau III (1984) nr. 4, 12-16.
- K.A.H.W. Leenders. De onverdeelde hoeven van Achterbroek. Calmthoutania XXXVII (1985) 100-111.
- K.A.H.W. Leenders. Nieuwmoer. Monumenten en landschappen V (1986) nr. 2, 36-45.
- K.A.H.W. Leenders. Van Gemeynten en Vroonten. Jrb. De Oranjeboom XL (1987).
- C. Lemoine-Isabeau. Belgische Cartografie in Spaanse verzamelingen, van de 16de tot de 18de eeuw. Brussel, 1985.
- J. Renes. West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek. Waalre, 1985.